

tected them from destruction and has helped to preserve them until our time.

Re-use of earlier material was not only a Seljuk habit. In Islamic art, this has been practiced widely since the days of the Omayyads. Typical earlier examples are the Omayyad Mosque in Damascus (705/15) and the Kubbet'us Sachara (691) in Jerusalem. The Omayyad, Fatimid and Mameluk Period Islamic works in Spain are particularly rich in this respect.

It is interesting to observe that borrowed material was used in Anatolia during the pre-Seljuk era as well. The gathering of ancient material in temples dates back to the Greek times. To emphasize their power and superiority, the Romans decorated Rome with works of art and especially statues which they brought from conquered lands and used borrowed elements in their buildings³⁶. Many Greek statues were broken and their heads were replaced by Roman ones. It is known that Constantine displayed some 400 foreign works of art in front of Saint Sophia. During Byzantine Period, it was common practice to use Greek and Roman material. The replacement of the head of the bronze statue of Apollo by a Byzantine head is a typical example³⁷.

The object of this study is to describe how the Anatolian Seljuks who are generally credited with having a highly original and imaginative architectural and decorative style of their own applied this ancient and widespread practice of re-using borrowed elements³⁸. The subject matter in this field is indeed vast and far-reaching. This study does not aim at a catalogue classification.

³⁶ Salerno, L. Museums and Collections. Encyclopedia of World Art. X. P. 379.

³⁷ Ibid. and Grant, J. The Pillage of Art. London 1966. p. 25; see also. Nobili, R. The Gentle Art of Faking. London 1922. pp. 17-59.

³⁸ Önge, Y. Türk İslam Sanatında Hoşgörülük. Selamet Vol. II, 15. pp. 10, 11.

ANİ'DE İKİ SELÇUKLU HAMAMI

KEMAL BALKAN

Kars'ın 45 km kadar doğusunda, Arpaçay üzerinde eski Ani şehrinde ve çevresinde 1964'denberi yürüttüğümüz prehistorik yerleşmelerin araştırılması çalışmaları esnasında 1965 yılında Ani harabeleri içinde bir Selçuklu hamamı kalıntılarına rastlanmıştır¹.

Ani şehrinde 1966 ve 1967 yıllarında yaptığımız çalışmalarda, "Birinci Hamam" olarak adlandırdığımız bu hamamın büyük bir kısmı açığa çıkarılmış bulunmaktadır². Bu bina, Ani Sûrlarında

¹ 1965 yılı kazısı hakkında bk. Kemal Balkan - Osman Sümer, "1965 yılı Ani kazıları hakkında kısa rapor", Türk Arkeoloji Dergisi, Sayı XIV 1-2, S. 104 v.d., Res. 8-14, Plan 1-2.

² 1966 ve 1967 yıllarındaki kazılar için gerekli ödeneği tahsis eden Millî Eğitim Bakanlığına ve Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığına, Ani'de çalışmamıza müsaade buyuran Genel Kurmay Başkanlığına, yakın ilgileri ve yardımları için Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Müsteşarı Sayın Mehmet Önder'e ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Hikmet Gürçay'a, Kars'ta idarî makamlardan gördüğümüz kıymetli yardımlar için Kars Valiliğine ve Kars İli Jandarma Alay Komutanlığına şükranlarımızı ifade etmeyi borç biliriz.

1966 yılındaki kazılara Prof. Dr. Kemal Balkan, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Şube Müdürü Osman Sümer, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Kürsüsü öğrencilerinden Galip Çağırğan, Aydın Tansel, Cavit Ergen, Sürmeli Yazıcı; restoratör olarak da Ankara Arkeoloji Müzesi müstahzırlarından Abdurrahim Çulha katılmışlardır. 1966 yılında Birinci Hamamın açılmasına devam edilmiş ve 1967 kazıları için bir hazırlık olmak üzere bu hamam çevresindeki kalın toprak kitlesinin kaldırılmasıyla uğraşılmıştır.

1966 çalışmalarımız esnasında kazıyı zamanın Millî Eğitim Bakanı Sayın Orhan Dengiz, Müzeler ve Eski Eserler Genel Müdürü Sayın Mehmet Önder ve Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Ali Gündüz Akıncı ziyaret etmişlerdir.

1967 yılındaki çalışmalara mazereti sebebiyle arkadaşımız Osman Sümer iştirak edememiş, heyet Prof. Kemal Balkan, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sumeroloji Kürsüsü mensuplarından Galip Çağırğan ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Yüksek Mimar Yıldırım Yavuz'dan kurulmuştur. S. 43-44 deki plânlar Y. Yavuz'un kazı yerinde yaptığı çok dikkatli etüdlere göre kendisi tarafından hazırlanmıştır. Kazı süresince binalarla ilgili mimarî problemlerin aydınlatılmasında kıymetli katkılarda bulunan Yıldırım Yavuz'a heyetimizin teşekkürlerini sunarım.

şehre giriş kapılarından en önemlisini teşkil eden Arslanlı Kapı (Orta Kapı) dan Ebulmuammeran Câmîine ve İçkale'ye giden ana yola yakın bir yerde, Apostol Kilisesi denen binanın ve onun yakınında sekiz köşeli minaresi (Boz Minare) yerde yatan Menûçeher Câmîinin doğusunda ve andığımız anayolun 75 metre kadar solunda, yüksekçe bir tepenin³ kenarındadır.

1967 yılı çalışmalarında, Ani şehrinin kuzey doğusunda bulunan Saint Grégoire kilisesi (mahallî adıyla Şırlı Kilise) yakınında varlığı bilinen ve zamanla üstü toprakla örtülmüş olan, tarafımızdan "İkinci Hamam" olarak adlanan binanın yeniden açılmasına başlandığı gibi, Birinci Hamama yakın bir yerde keşfedilen Kapalı Çarşı (?)'nın kazılmasına da başlanmıştır.

ANİ HAMAMLARI HAKKINDA ESİKİ KAYNAKLARDAKİ BİLGİLER:

Eski Ani şehrinde halk hamamları⁴ bulunduğu hakkında eski kaynaklarda bazı kayıtlara tesadüf edilmektedir. Bunlardan en eskisi, bildiğimize göre, Ani'li Türk şair ve tarihçisi Kâzî Burhâneddîn Abû Naşr bin Mes'ûd'un Anîs Al-Kulûb adlı Farsça manzum eserinde geçmektedir⁵. Kendi hayatı hakkında da bilgi verdiği bu eserinde müellif Ani'de bir hamamda dünyaya geldiğini zikretmektedir. Profesör Fuad Köprülü, Kâzî Burhâneddîn'in ailesi ve dünyaya gelişi konusunda şunları yazmaktadır⁶: "*Babası Mes'ud'un sırasıyla beş kızı oluyor; nihayet yetmişinden sonra müellifimiz doğuyor. İhtiyar babası bundan çok memnun oluyor. Annesinin gebe iken çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesiyle hamama giderek kendini orada doğurduğunu müellif anlatmaktadır ki, (hicrî) 538 (Milâdî 1143) yılına tesadüf etmektedir*".

³ Bu tepenin, hamamın doğusunda kalan büyük kısmı henüz kazılmamıştır. Burada herhangi bir bina bulunup bulunmadığı ilerde araştırılacaktır.

⁴ Ani'de Birinci Dünya Harbi'nden önce N. Marr tarafından yapılan kazılarda İçkalede ortaya çıkarılan sarayda keşfedilen hamam konumuzun dışındadır.

⁵ Tek nüshası İstanbul'da Ayasofya kitaplığı yazmaları arasında 2984 numarada kayıtlı olan bu eserin mahiyeti ve yazarı hakkında bk. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları. I. Anîs Al-Kulûb. Kâzî Burhâneddîn Abû Naşr b Mes'ûd Anevî (680 H. - 1211/12 M.)", Belleten Cild VII, 27, 1943, S. 459-464.

⁶ Belleten VII, 27, 1943, S. 464.

Hekim tavsiyesiyle hâmile kadının gittiği hamam özel bir evdeki yıkanma yerinden ziyade, şehirde iyi ısıtılmış umumî bir hamam olmalıdır. Sıcak hamamların zor doğumları kolaylaştırdığı ise eskidenberi bilinen bir gerçektir.

Buna göre Ani'de 1143 yılında umumî bir hamam faaliyet hâlinde bulunmakta idi. Yukarıda bahsedilen doğum, Ani'de kazılarda ortaya çıkan iki hamamdan birisinde ve herhalde merkezî durumdaki ve biraz daha eski olması muhtemel olan Birinci Hamamda vuku bulmuş olsa gerektir.

Eski Ani'de (umumî) hamamlar mevcut olduğu hakkında ikinci kaynak, bu şehirde 1215 yılında inşa edilen⁷ Saint Grégoire kilisesinin (mahallî adıyla Şırlı Kilise) güney duvarı cephesindeki Ermenice kitabedir⁸. Bu kitabede kiliseyi inşa ettiren Ani'li Tigran Honentz, kilise ve müstemlâtını bir manastır olarak yaptırdığını ve buraya birtakım emlak ve akarı vakfettiğini aşağıdaki şekilde bildirmektedir⁹: “*Bu Saint Grégoire Manastırına (şahsî) hazine(mden sarfederek) ve mal sahiplerinin kararı ile satın alarak (Manastırın) temelinden itibaren tesis ettiğim (vakıf) emlak ve akarı(m) hibe ettim. Bunlar şunlardan ibarettir: Gorohonenk köyünün yarısı; Makunenk (köyü)'ün yarısı; bütün çevresi ile birlikte Kagguk (köyü)'un yarısı ve (buradaki) mandıra gelirinin yüzde ikisi; Haçorkan köyü, (bu köyün) toprakları ve misafirhanesi; bizzat bu şehirde (Ani'de) benim mülküm olan hamam ve umumî meydandaki dikili taş, dükkânlar ile birlikte çarşı (?) (pazar yeri?); din adamı Sarguis'ten satın aldığım hamam ile birlikte kubbeli mağaza (entrepôt) ve oilukhane, ahur ve oilukhane; harman yeri ve iki adet bezirhane taşı; ahurlar ve bu manastıra ait otluklar, Satın aldığım (bütün) bunları, bedeli (tarafımdan) ödenmiş ve (buraya) kaydedilmemiş daha birçoklarını bu manastıra vakfettim*”.

Strzygowski'nin doğru olarak işaret ettiği gibi¹⁰, Tigran'ın bu

⁷ Bk. K. J. Basmadjian, Les Inscriptions Arméniennes d'Ani, de Bagnair et de Marmachen (Revue de L'Orient Chrétien, 1920-1930), Paris, 1931, S. 81.

⁸ Basmadjian, aynı eser, metin No. 40 (S. 74 v.d.).

⁹ Basmadjian, aynı eser, metin No. 40, satır 12 v.d. (S. 75, 77-79).

¹⁰ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Cild II, S. 864 : “*In Ani sind Reste eines Bades in der östlichen Stadtecke über dem Arpatschai erhalten. Abich, der den Bau 1844 im Grundriss aufnahm [“Aus Kaukasischen Ländern” I S. 196], spricht demnach von souterrainartigen, unter einem Trümmerhügel begrabenen inneren Räumen eines ebenso geschmackvollen als zweckmässig angelegten Bades in arabischen Stile. . . .*”.

Aynı eser S. 865 : “*In der gleichen Inschrift wird auch von ein anderes Badehaus in der Nähe des Marktplatzes der Stadt erwähnt*”.

kitabesinde iki ayrı hamamdan bahsedilmiştir. Tigran'ın "*mülküm olan hamam*" şeklinde bahsettiği bina herhalde Saint Grégoire yanında bulunan, bizim "İkinci" olarak sıralandırdığımız hamamdır (bk. S. 52). Din adamı Sarguis'den satın aldığını bildirdiği hamam, umumî meydan¹¹, dükkânları ile birlikte çarşı (veya pazar yeri) ve tonozlu mağaza (?) (entrepôt)¹² ile birlikte zikrediliyor. Bu yerlerin ve binaların kitabede bu sıra ile geçmesi eski Ani şehrinde, onların birbirlerine yakın mesafede bulduklarına bir işaret teşkil edebilir¹³. 1967 yılında tarafımızdan açılmasına başlanan tonozlu uzun iki binanın (S. 54) bir mağaza veya kapalı çarşı olduğu devam ettirilecek kazılar sonunda meydana çıkacak olursa, Tigran'ın bahsettiği bu hamamın, bizim Birinci Hamam dediğimiz bina ile aynı olması daha kuvvetle ihtimal dahiline girecektir.

Strzygowski, Saint Grégoire kilisesi yakınındaki hamamın (İkinci Hamam) plânının 1844 yılında Abich tarafından çizildiğinden bahsetmekte ve o zaman Abich'in Ani'de yer seviyesi altında ve bir harabe tepenin de altında aynı şekilde (yani İkinci Hamamda olduğu gibi) zevkli bir şekilde inşa edilmiş bir hamamdan söz ettiğini bildirmektedir¹⁴. Abich'in tasvir ettiği bu diğer hamam, muhtemel olduğu üzere, bizim Birinci Hamam dediğimiz bina ile aynı ise, 1844 tarihinde bu binanın (Birinci Hamamın) tamamıyla örtülmemiş bulunduğu da anlaşılmalıdır.

BİRİNCİ HAMAM:

Büyük bir kısmı 1966-1967 yıllarında kazılarak açığa çıkarılmış olan bu bina (Res. 1-3) plânı (Şekil, 1-2), su ve ısıtma tesisleri, iç süslemeleri ve diğer bir takım mimarî özellikleri bakımından Anadolu Türk hamamlarının tam bir benzeridir¹⁵. Bunun sıcaklık kısmı,

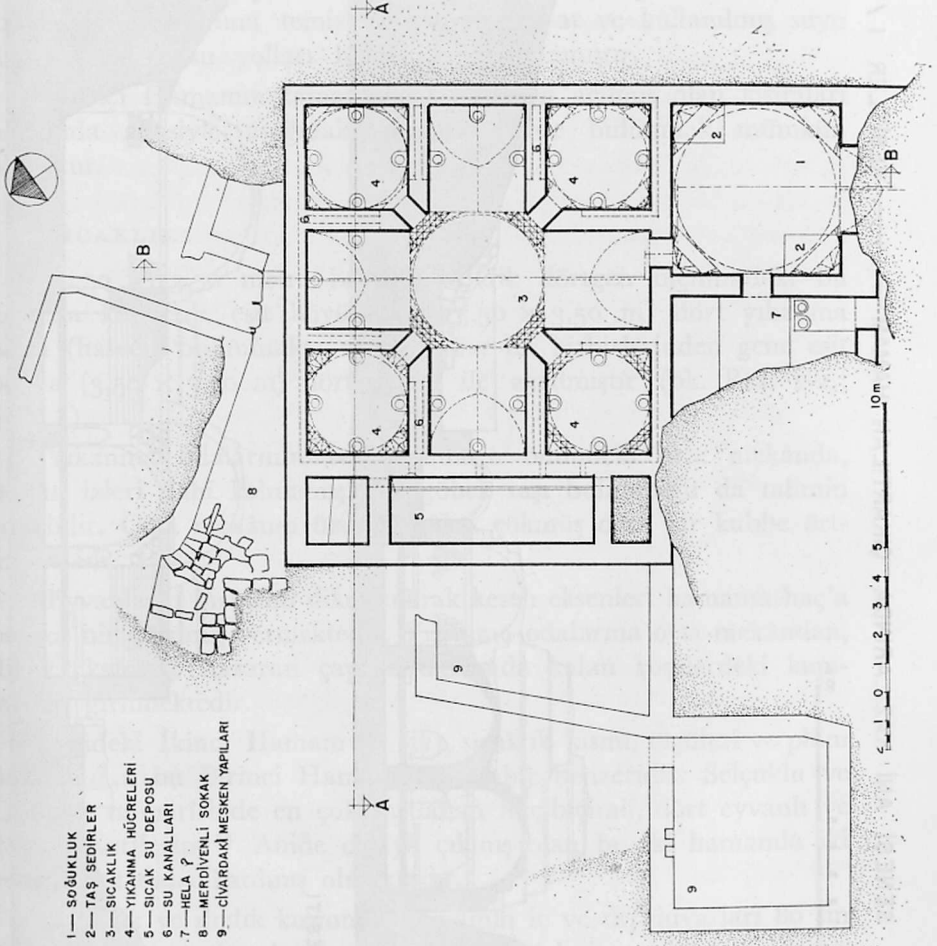
¹¹ Basmadjian, zikredilen eser, S. 80'de ilgili Ermenice sözcüğün Arap-Fars menşeyinden "*meydan*" kelimesinden geldiğini söylemekte ve bunu "*place publique*" olarak tercüme etmektedir.

¹² Basmadjian, aynı eser, S. 80'e göre "*fondique, entrepôt*".

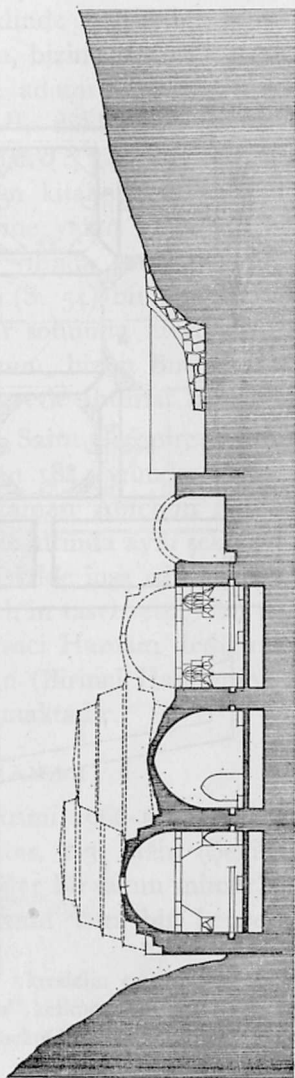
¹³ Yukarıda altnot 10'da görüldüğü üzere Strzygowski, Ermenice metne dayanarak hamamın Pazaryeri yakınında bulunduğu neticesine varmıştır.

¹⁴ Yukarıda altnot 10'a bakınız.

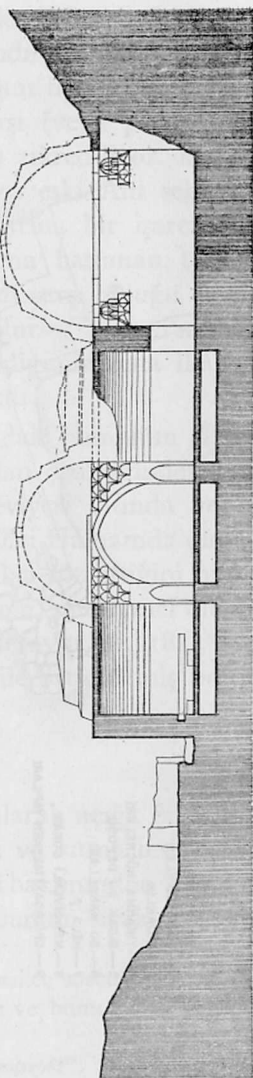
¹⁵ Türk hamamları hakkında literatür için bk. Semavi Eyice, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, Cilt XI, Sayı 15, 1960, S. 107 altnot 18. Bu konuda son olarak bk. A. S. Ülgen, İslâm Ansiklopedisi, Hamam maddesi; Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam", yukarıda zikredilen eser, S. 99-120.

1967 SENESİ ANI KAZILARINDA ÇIKARTILAN HAMAM — KESİTLER 1 / 100

A-A KESİTİ

B-B KESİTİ

sıcak su sarnıcı tamamiyle açılmış, soğuk su depoları ve ılıklik kısmı ise kısmen meydana çıkarılmıştır. Soğukluk, giriş kapısı, cehennemlik kısımları ile hamama temiz su getiren tesisat ve kullanılmış suyu dışarı götüren su yolları henüz araştırılmamıştır.

Birinci Hamamın tamamiyle ve kısmen açılmış olan kısımları hakkında sırasıyla aşağıdaki müşahedelerde bulunmak mümkün olmuştur.

SICAKLIK :

16,50 × 13,50 metre boyutunda dik dörtgen biçimindeki bu kısımda köşelerde eşit büyüklükte (3,50 × 3,50 m) dört yıkanma odası (halvet) bulunmakta olup bunlar da birbirlerinden gene eşit boyda (3,50 × 3,50 m) dört eyvan ile ayrılmıştır (bk. Res. 1-2; Şek. 1).

Yıkanma odalarının ve eyvanların önündeki orta mekânda, bugün izleri dahi kalmamış, bir göbek taşı bulunduğu da tahmin edilebilir. Orta mekânın üzerini hâlen çökmüş olan bir kubbe örtmekte idi.

Eyvanların birbirini dikey olarak kesen eksenleri hamama haç'a benzer bir görünüş vermektedir. Yıkanma odalarına orta mekândan, dikey eksenlere nazaran çapraz durumda kalan köşelerdeki kapılardan girilmektedir.

Anideki İkinci Hamam (S. 52), sıcaklık kısmı, ölçüleri ve plânı bakımından bu Birinci Hamamın tam bir benzeridir. Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde en çok rastlanan haç biçimli, dört eyvanlı ve köşe halvetli tipe¹⁶ Anide ortaya çıkmış olan bu iki hamamla iki yeni örnek daha katılmış olmaktadır.

Sıcaklık ve ılıklik kısmında hamamın iç ve dış duvarları 80 sm kadar kalınlıkta olup bunların iç ve dış yüzleri muntazam işlenmiş kesme taşlarla kaplanmıştır. Kesme taşlar birbirine sıkı surette ve harçsız olarak dayanmaktadırlar. Hamamda diğer taş kaplamalarda da aynı teknik görülür. Taş kaplamalar arasında kalan iç kısımlar bol harç ile tutturulmuş iri moloz ve kırma taşlarla doldurulmuştur (Res. 2, 5-6). Ancak harcın fazla dayanıklı olmadığı, içindeki taşların

¹⁶ Bu hususta etraflı bilgi için bk. Semavi Eyice, aynı eser, S. 108; ayrıca krş. A. S. Ülgen, İslâm Ansiklopedisi, Hamam maddesi (S. 176).

harçtan kolayca çözümlenmesinden anlaşılmalıdır. Aşağıda görüleceği üzere, halvetlerin üzerini örten kubbelerin dış kısımları harçla tutturulmuş gayrı muntazam taşlarla örülmüştür (Res. 3).

Sıcaklık ve ılıkılıkta dört köşe plândan kubbeye geçiş, köşelerde oda plânı sekiz köşeye bölünmek ve bu köşelerde tromplar, veya örneklerden birinde görüldüğü gibi (halvet No. 1, Res. 7) hem pandantif hem de tromp inşa edilmek suretiyle sağlanmıştır. Orta mekân kubbesinin tromplarından birisi ve bunun stalaktitleri birinci halvetin kapısı üzerinde oldukça iyi durumda meydana çıkarılmıştır. Halvet kapısının biraz yukarısında tek taşlar üzerine işlenmiş derin oygulu üç sıra stalaktit (mukarnas) görülmektedir (Res. 4). Halvet kapıları önündeki döküntü arasında ele geçen stalaktitlerin orta mekân tromplarına ait olduğu anlaşılmalıdır.

Stalaktitlerin yanlarında ve diğer halvet ve eyvanların kenarlarında görülen tambur (kasnak) kalıntıları üzerinde orta mekânı örten, herhalde tek olan, büyük kubbe yükselmekte idi.

EYVANLAR :

Selçuklu üslûbunda sivri kemerli tonozlar halinde inşa edilmiş olan eyvanlardan doğudaki gayet iyi durumda bulunmuştur (Res. 1-2, 4-5). Kuzey ve güney eyvanları oldukça harap haldedir (Res. 2, 6). Batı eyvanı ise tamamiyle göçmüştür.

Yukarıda açıklandığı üzere, iyi korunmuş olan doğudaki eyvanda tonozun yanları ve tavanı muntazam yontulmuş taşlarla kaplanmıştır. Kemer sivrisindeki kilit, birbirine geniş açı ile dayanan iki sıra taşla meydana getirilmiştir (Res. 8). Kısmen harap olmuş olan diğer eyvanlarda da aynı teknik uygulanmıştır. Doğudaki eyvanda tavana kadar kaplama taşları üzerinde görülen beyaz kireçli sıva izlerinden ve bu taşlara yapılmış çukurlardan bu eyvanın ve diğerlerinin beyaz sıvalı olduğu anlaşılmalıdır.

Eyvanların üzeri, harçla tutturulmuş, gayrı muntazam moloz taşlarıyla örtülmüş olup bunların üzerine toprak serildikten sonra düz bir yüz teşkil ettiği anlaşılmalıdır. Toprak dolgu yağmur ve kar sularının içeri sızmasını önlediği gibi hamamın sıcaklığını korumaya da yaramakta idi.

Güney eyvanı nihayetinde görülen sivri kemerli kapı ılıkığa açılmaktadır (Res. 6, 9). Selçuklu ve Osmanlı hamamlarında olduğu

gibi bu eyvanda yıkanılmaz; burası ılıklıktan sıcaklığa veya sıcaklıktan ılıklığa geçişi sağlardı.

Eyvan tabanının orta mekân zemininden bir iki kademe yüksek olduğuna dair bir kalıntıya rastlamadık. Eyvanlarda yıkanacak olanların oturması için kurnaların iki tarafında bulunması gereken setlere de tesadüf edilmedi.

Güney eyvanı dışında diğer üç eyvanın yıkanmaya tahsis edildiği anlaşılmaktadır. İyi durumdaki doğu eyvanında üç kurna bulunmaktadır. Buna göre her eyvanda altışar kişi yıkanabilmekte idi. Doğudaki eyvanda öne, orta mekâna doğru bir noktada, taban altı bir kanal üzerindeki, kilden yapılmış kalınca kenarlı, 28 sm yükseklikte tandırı andıran nesnenin (Res. 10), sonradan hamamın başka bir maksatla kullanıldığı zamandan kalmış olduğu tahmin edilebilir.

YIKANMA ODALARI (HALVETLER):

Yıkanma odalarına açılan kapılar Selçuklu üslûbunda sivri kemerli dar (70 sm) ve nisbeten alçak (1,50 m) tonozlu giriş yerleridir (Res. 2, 4-6, 9, 11-12, 19-20).

Kubbesi iyi durumda olan birinci halvetten¹⁷ de anlaşıldığı gibi odalar tek kubbe ile örtülmüşlerdir. İçleri kesme taşla pek itinalı şekilde kaplanmış olan yıkanma odaları (Res. 13), kubbenin tepesinde açık bırakılan ve muhtemelen camlı bir pencere yardımı ile aydınlatılmakta idi. Kubbe ve duvarlar içten, yer yer kalmış olan izlerden de anlaşıldığı üzere, bir iki milimetre kalınlıkta kireçli beyaz bir madde ile sıvanmıştı. Bu aynı zamanda yıkanma odalarının daha iyi aydınlanmasına da yaramakta idi. Sıvanın duvara iyice yapışması için taş kaplamalar üzerinde sert bir cisimle muntazam derince çukurlar açılmıştır (Res. 20-23).

Yıkanmak için kullanılan suyun tabana sızması ve tabanların bozulmaması için bunlar da kireçli beyaz bir tabaka ile sıvanmıştır.

¹⁷ Birinci Hamamdaki halvetele şu şekilde sıra numarası verilmiştir: Doğu yönde Arpaçay'a bakan cephedeki eyvanın soluna düşen kuzey-doğu köşede, kubbesi iyi durumda korunmuş olan yıkanma yeri birinci halvet (Şek. 1, yukarıda sağ köşe; Şek. 2, A-A kesitinde sol köşedeki oda) olarak zikredilmiş; bu cephede aynı eyvanın sağındaki, ikinci halvet; kuzey cephenin batı köşesindeki üçüncü (Şek. 1; Şek. 2, A-A kesitinde üstte sağ köşedeki halvet); güney cephede, güney batı köşedeki dördüncü olarak numaralanmıştır. İkinci Hamamdaki halvetele de aynı prensibe göre sıralanmıştır.

Tabanlarda bir iki milimetre kalınlıkta tabakalar halinde görülen müteaddid sıvalar bu hususa çok dikkat edildiğine işaret etmektedir.

Halvet tabanlarının orta mekân zeminine nazaran daha yüksekte olduğuna işaret edecek bir iz görülmediği gibi, halvetlerde duvarlar boyunca yıkananların oturması için setler veya sekiler bulunduğu dair bir kalıntıya da rastlanmadı. Eyvanlarda yıkanacak olanların oturmaları için kurnaların iki yanında bulunması gerekli setlere de tesadüf edilmediğine yukarıda işaret etmiştik.

Eyvanlarda olduğu gibi halvetlerde de zeminden az yüksekte kurnalara su getiren künklerin yerleştirilmesi için duvarlar içine gayet muntazam kanallar açılmış olup, kanallardan bazılarında ince su künkleri in situ durumda bulunmuştur (Res. 7, 12, 15-16, 18-23, Şek. 1-3).

Halvetlerde duvarların ortasına düşen noktalarda birer kurna bulunmaktadır. Kurnalardan bazıları tabana açılan muntazam şekilli çukurlar halinde (Res. 16-19), bazıları ise taban üzerinde duran, taşınabilir, taştan yapılmış değişik tiplerde muntazam kaplar halindedir (Res. 12).

Her kurna etrafında iki kişinin yıkandığı düşünülürse bir halvetin dört kurnası etrafında aynı zamanda sekiz kişinin yıkanabileceği anlaşılmaktadır. Şu halde dört halvette otuz iki kişinin yıkanması mümkün olmaktadır. Hamamın üç eyvanında yıkanabilen onsekiz kişi de buna ilâve edilecek olursa hamamın aynı zamanda elli kişiye yıkanma imkânı sağladığı kabul edilebilir.

Bu hamamda da bugünkü hamamlarda olduğu gibi halvetlerin eyvanlara nazaran daha sıcak olmuş olduğu şüphesizdir.

Sıcaklık kısmında tabanda, kullanılmış suyun dışarı akıtılmasına yarayacak bir akıntı yoluna tesadüf edilmedi.

TROMPLAR, ÇEŞİTLERİ VE SÜSLERİ :

Tromplar değişik şekillerde stalaktit (mukarnas) oygularla süslü haldedir. Trompların her halvette değişik şekiller göstermesi, onları işleyen sanatkarların ustalığını belirtmesine imkân verdiği gibi, hamamda tek düzen bir süslemenin hasıl edeceği yeknesaklığı da gidermiş olmaktadır. Halvetlere göre tromplar şu şekilleri arzetedirler :

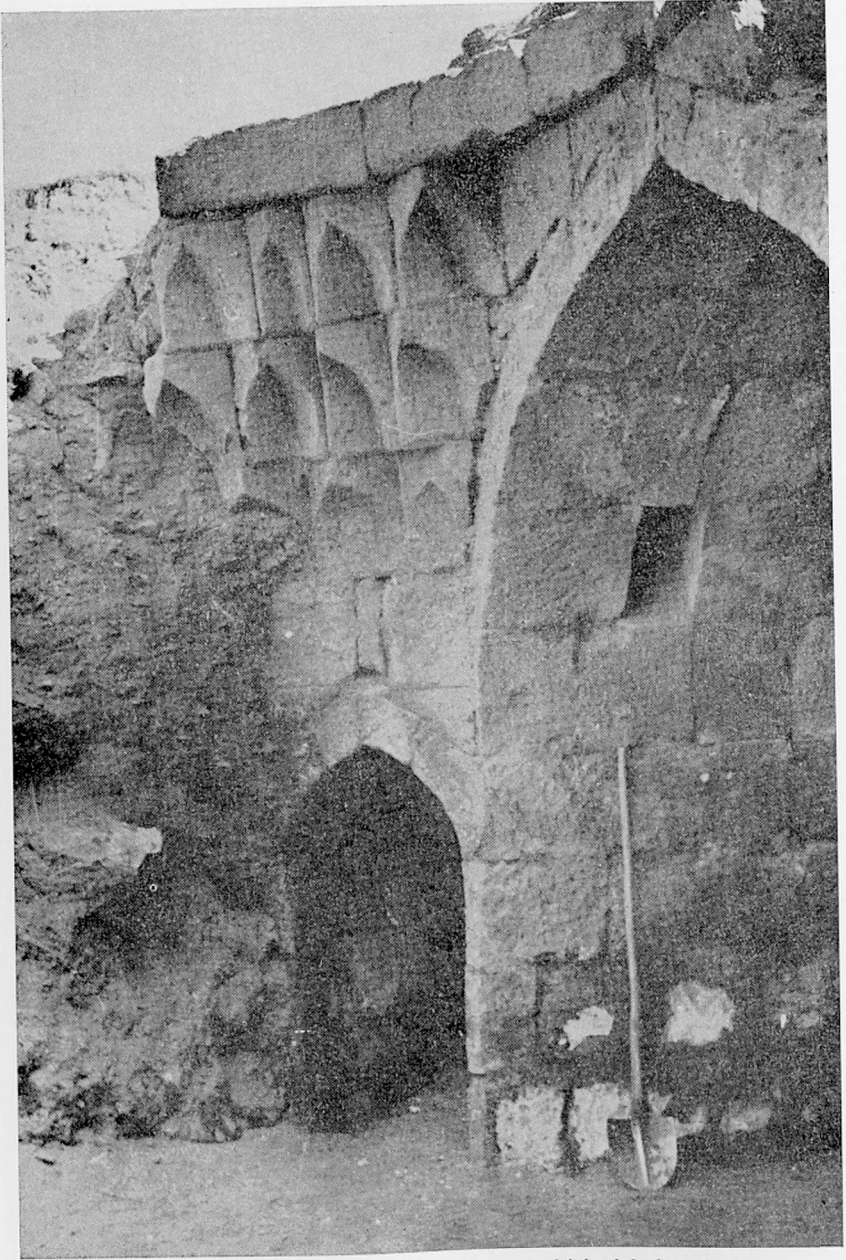
Res. 1 — Birinci hamamın genel görünüşü.

Res. 2 — Birinci hamamın genel görünüşü.

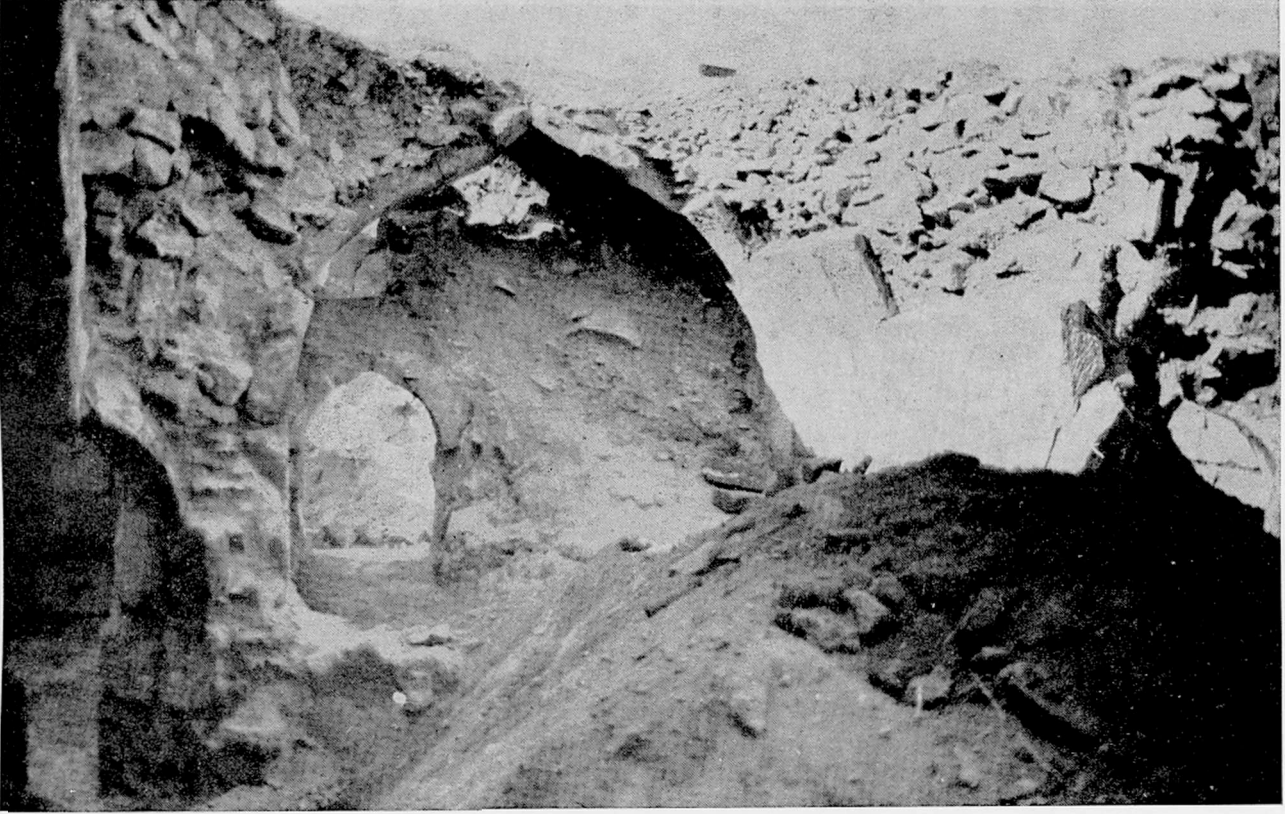
Res. 3 — Birinci hamam, doğu yönünde, birinci halvet, doğu eyvanı, ikinci ve üçüncü halvet.

Res. 4 — Birinci hamam. Doğu eyvanı ve birinci halvet kapısı.

Res. 5 — Birinci hamam. Doğu yönün genel görünüşü.

Res. 6 — Güney eyvan ve ılıkık kapısı.

Res. 7 — Birinci hamam. Birinci halvet

Res. 8 — Doğu eyvanı kemer sivrisi.

Res. 9 — Ilıklık ve sıcaklığa açılan kapı.

Res. 10 — Doğu eyvan altındaki su yolu.

Res. 11 — Birinci halvet.

Res. 12 — Birinci halvet.

Res. 13 — Birinci halvetin içindeki taş kaplama.

Res. 14 — Birinci hamam, ikinci halvet.

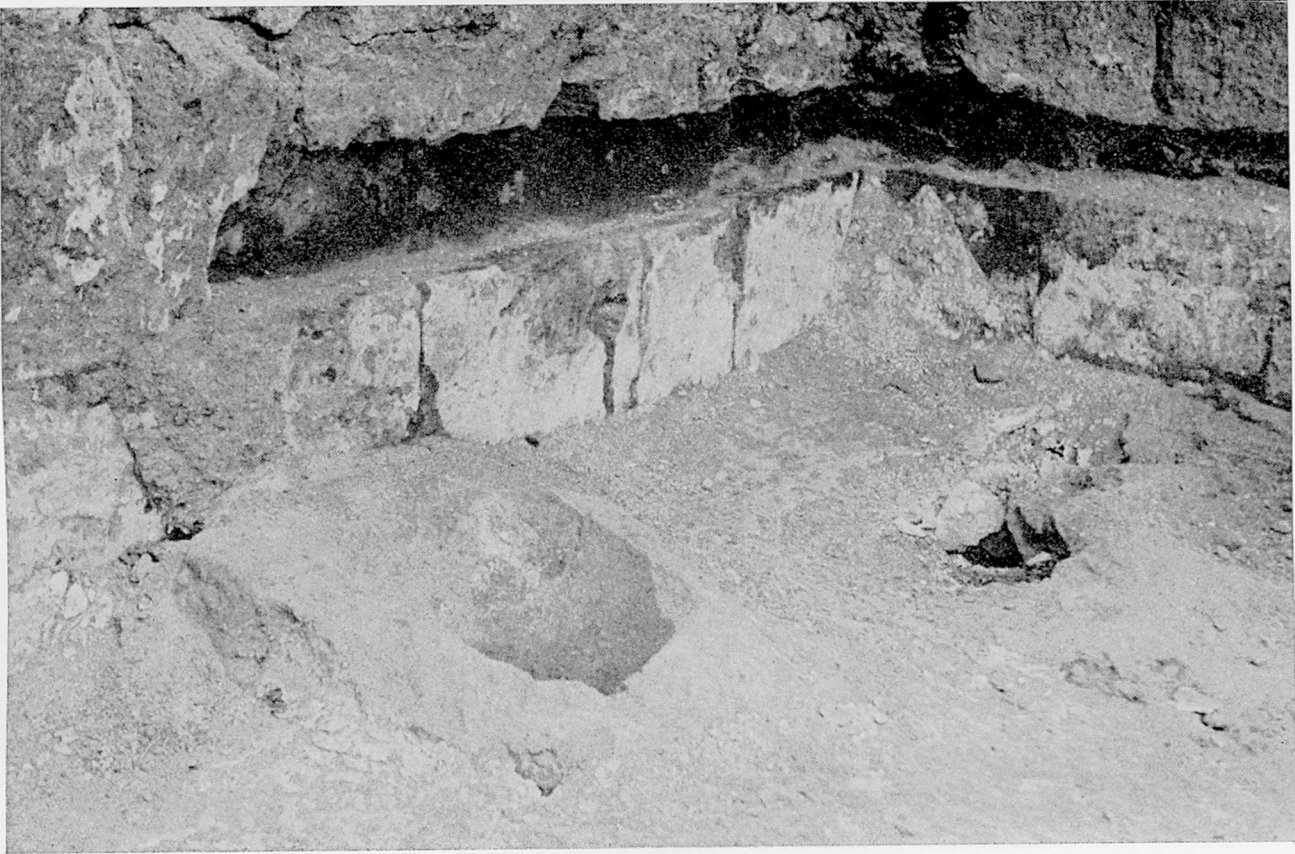
Res. 15 — Birinci hamam, ikinci halvet.

Res. 16 — Kurna.

Res. 17 — Birinci hamam kurnalarından biri.

Res. 18 — Su kanalları ve kurna.

Res. 19 — Birinci hamam, üçüncü halvetin genel görünüşü.

Res. 20 — Birinci hamam, üçüncü halvet.

Res. 21 — Üçüncü halvet.

Res. 22 — Üçüncü halvet.

XXII

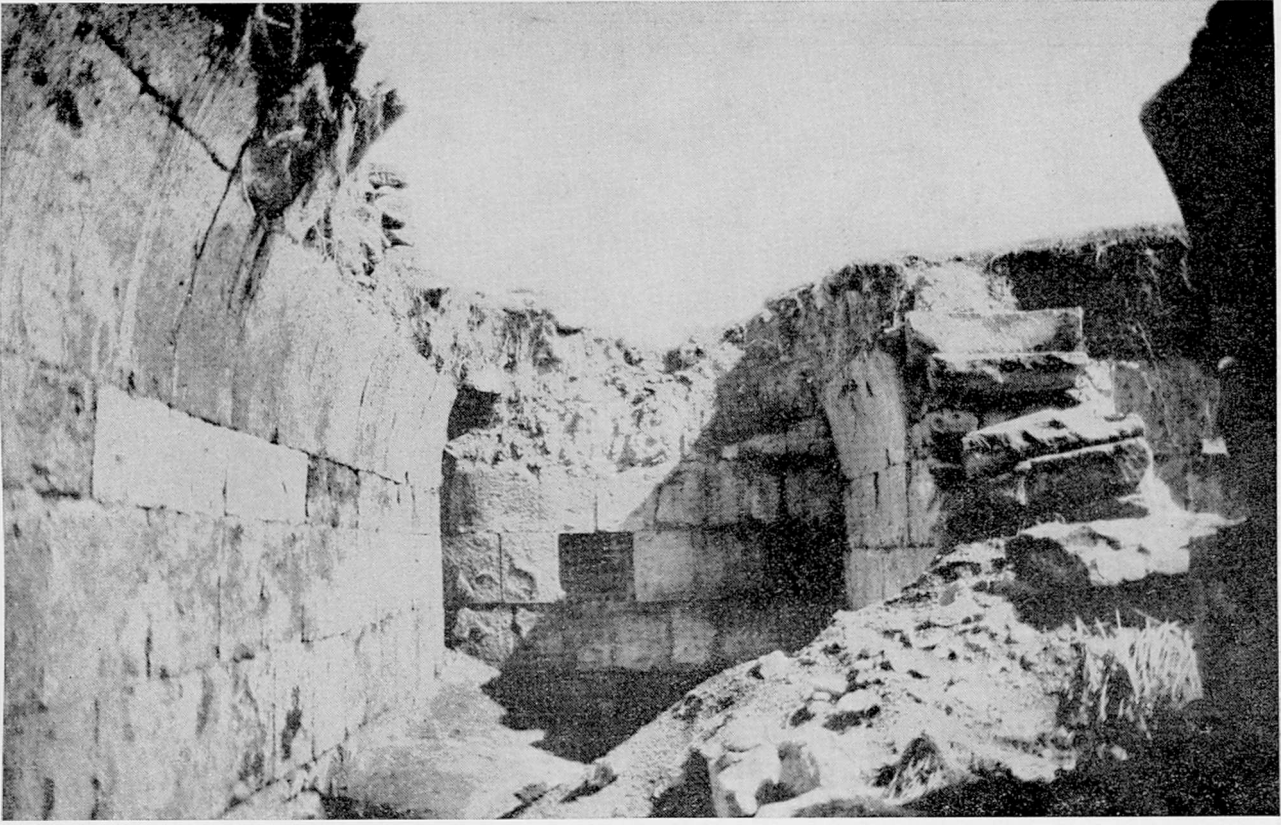
K. Balkan

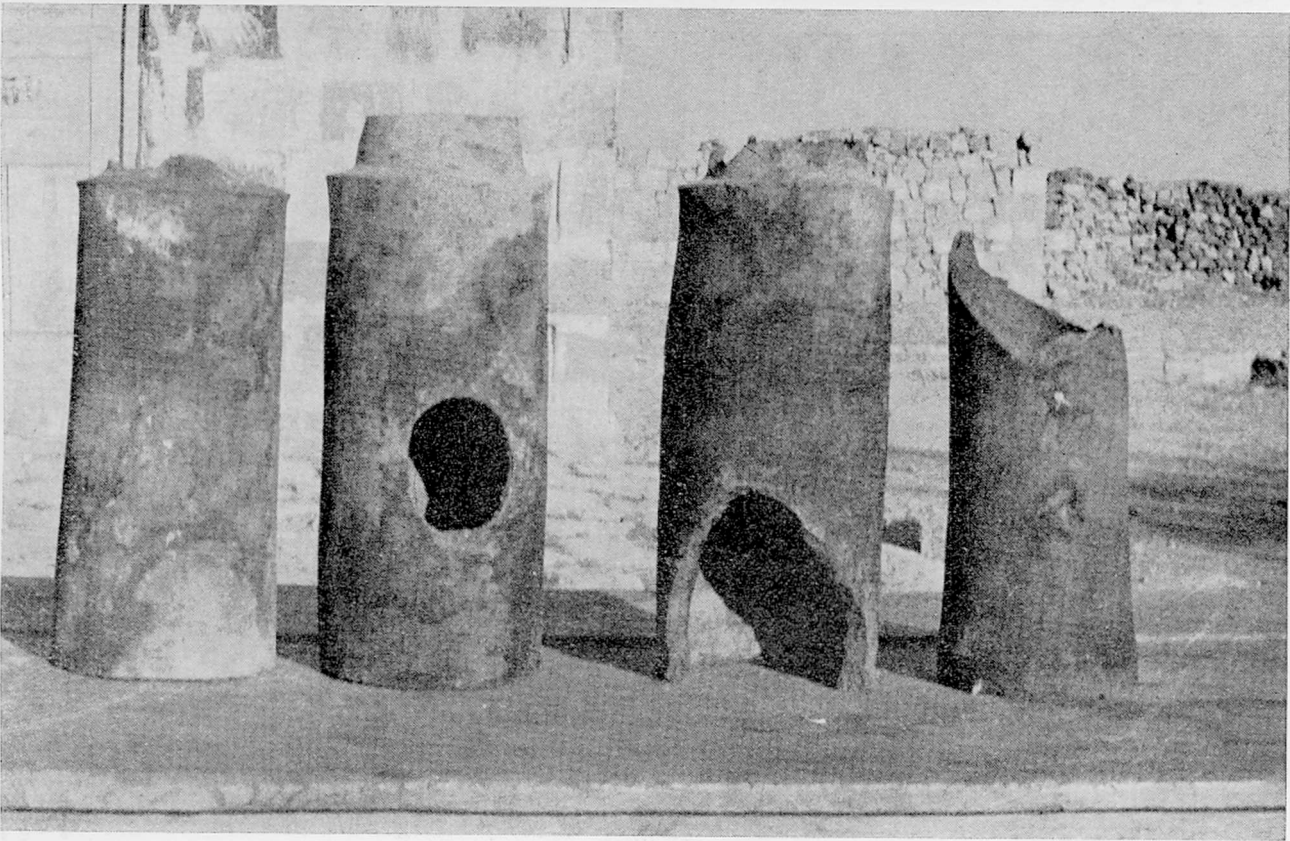
Res. 23 — Birinci hamam, dördüncü halvet.

K. Balkan

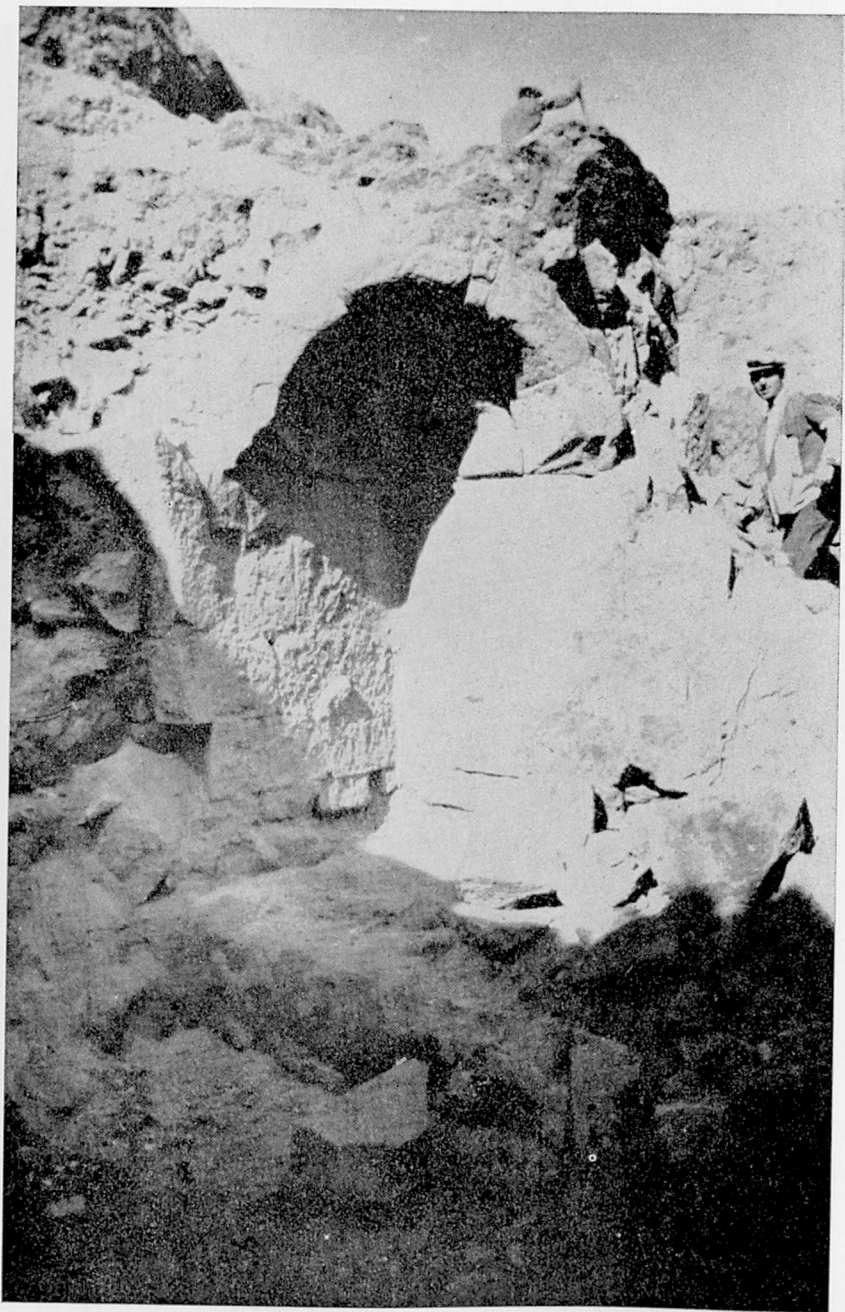
XXIII

Res. 24 — Birinci hamam, su deposu.

Res. 25 — Birinci hamam, tutelik künkleri.

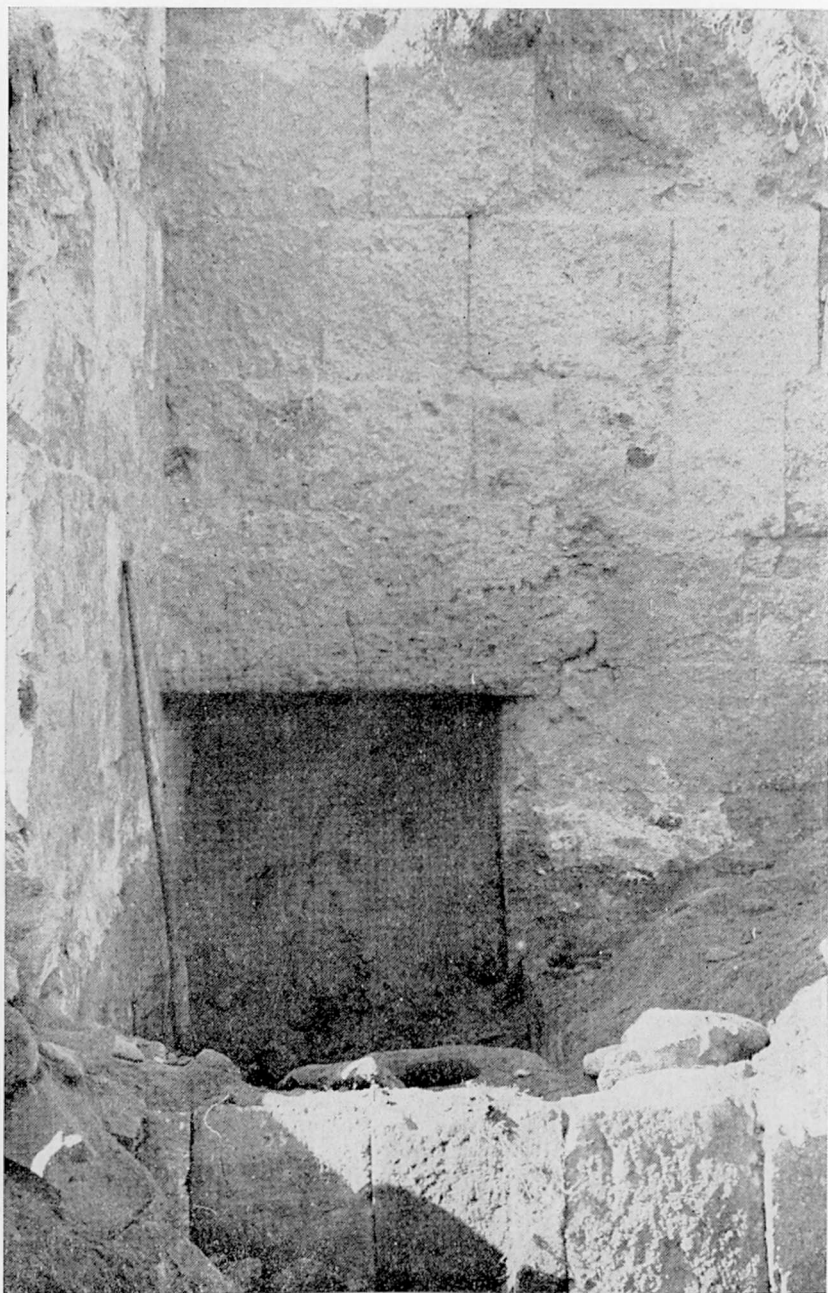
Res. 26 — Birinci hamam ılıkık.

Res. 27 — Birinci hamam, ilklik.

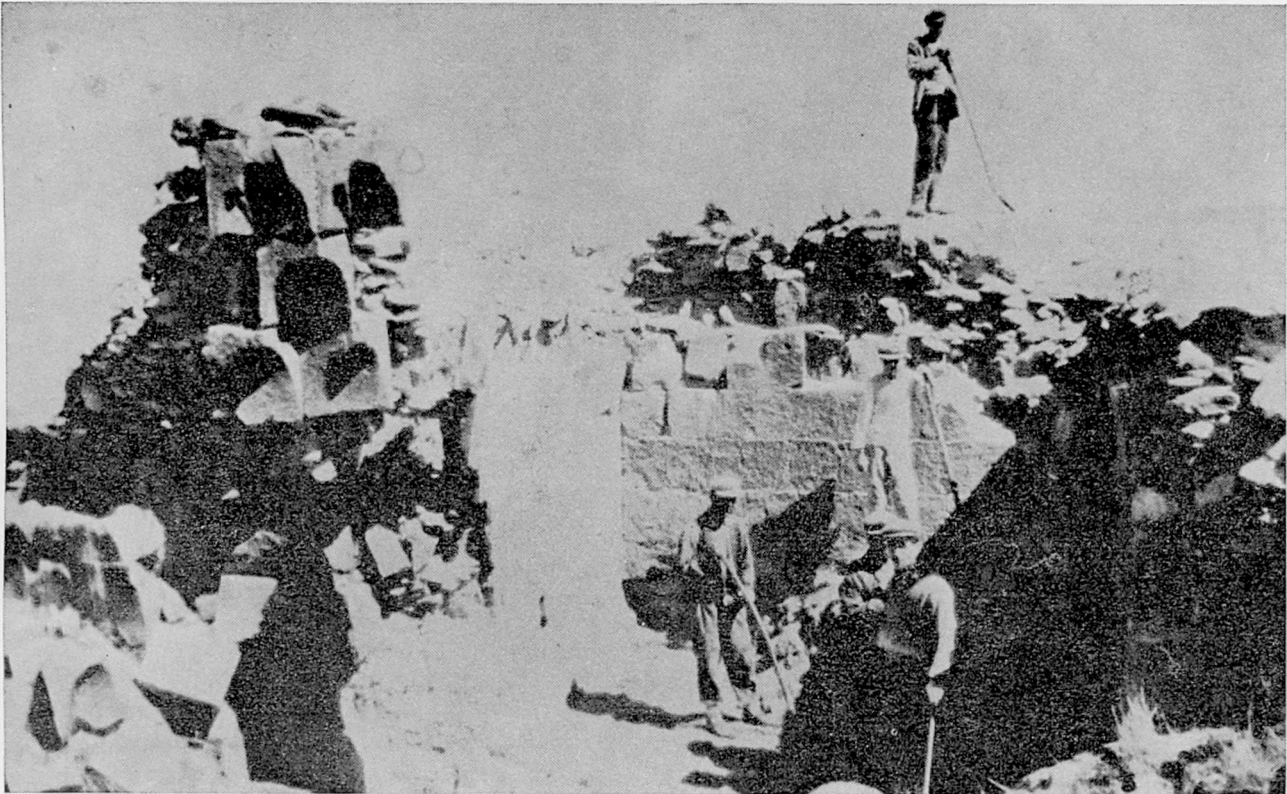
Res. 28 — Birinci hamam, tuvalet.

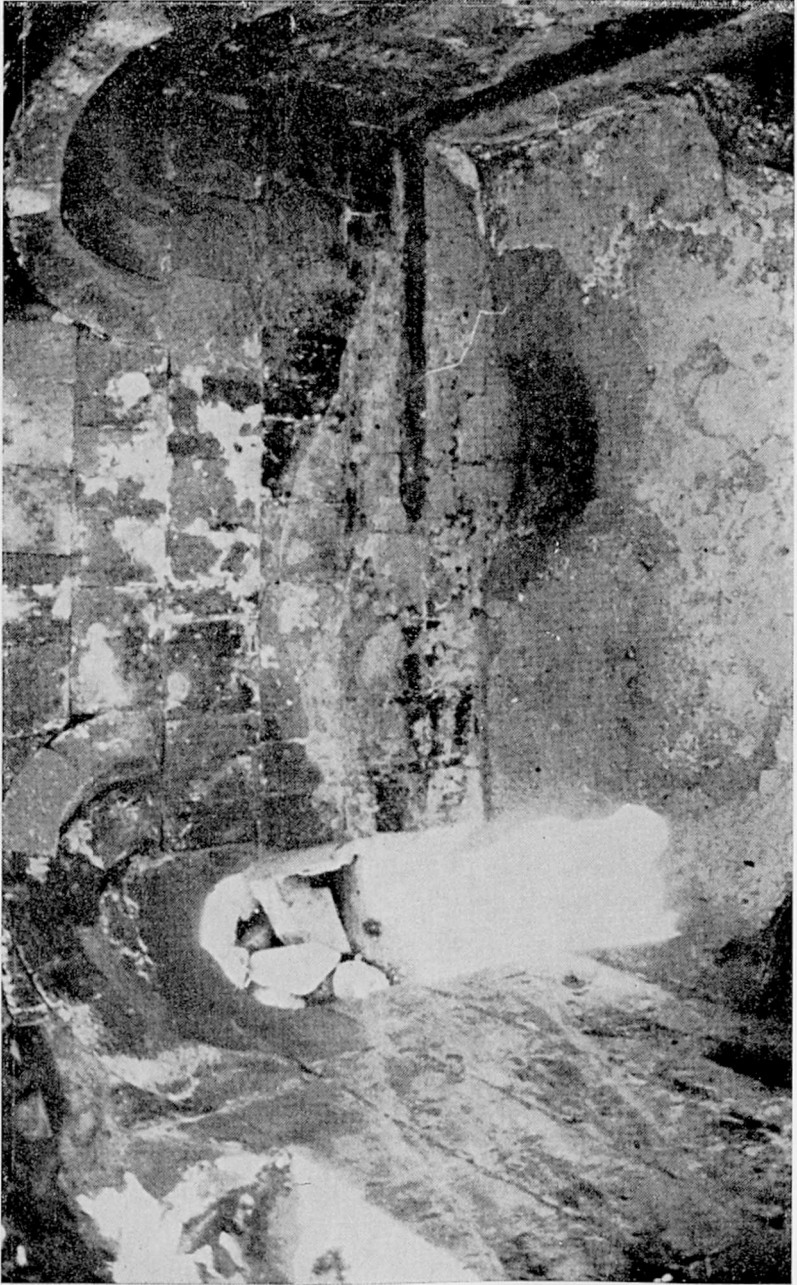
Res. 29 — Tuvalet (?) odasına açılan bir kapı.

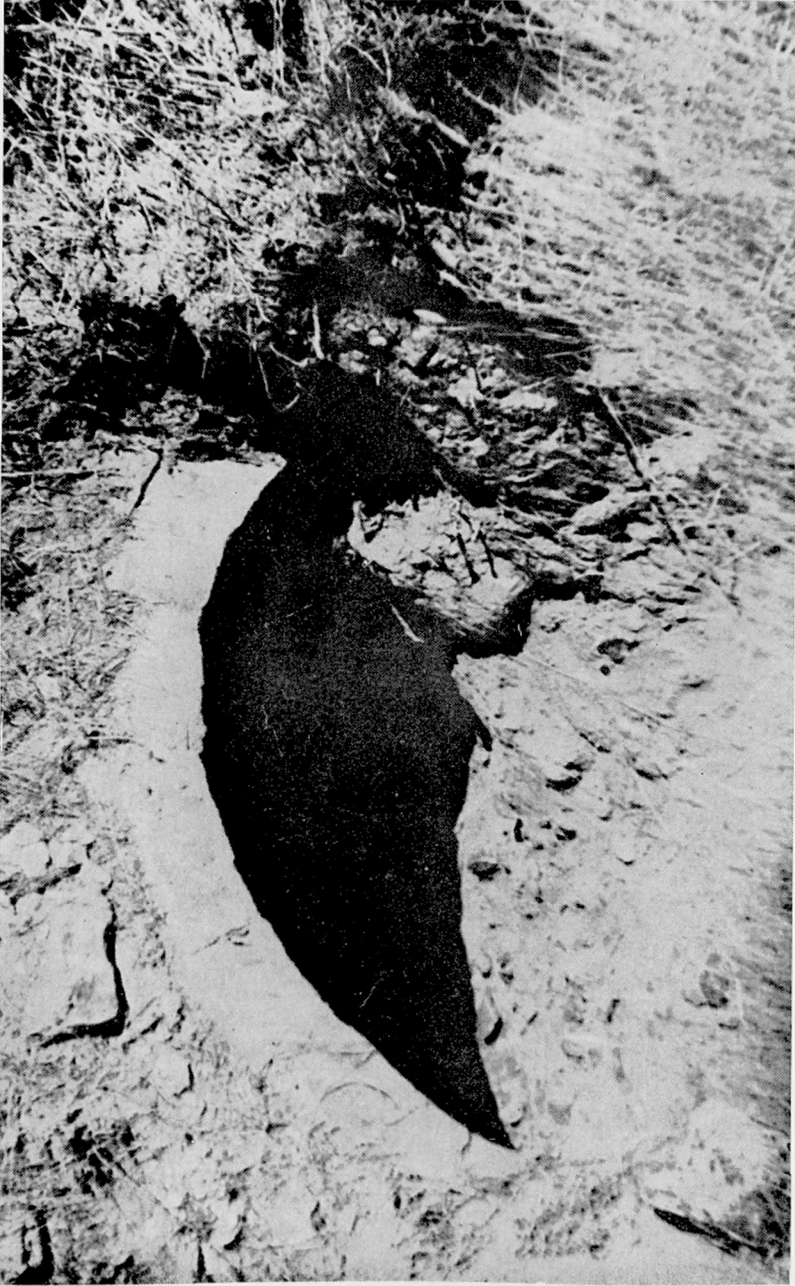
Res. 30 — İkinci hamamın umumî görünüşü.

Res. 31 — İkinci hamam. Birinci halvet kapısı ve eyvanı.

Res. 32 — İkinci hamam, birinci halvet.

Res. 33 — Kapalı çarşı girişi yeri.